

Керим Сарыгул

КЫРГЫЗ ЛЕКСИКОГРАФИЯСЫНЫН ӨНУГҮШ ЭТАПТАРЫ

Керим Сарыгул

ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ КЫРГЫЗСКОЙ ЛЕКСИКОГРАФИИ

Kerim Sarygul

STAGES OF KYRGYZ LEXICOGRAPHY DEVELOPMENT

УДК: 809.2

Макалада кыргыз тил илиминде өткөн кылымдын башынан бүгүнкү күнгө чейин лексикография тармагындагы калыптануу жана өнүгүү этаптарды иликтөөгө алынат. Сөздүктөрдү түзүү, анын теориялык жана практикалык маселелери боюнча жарык көргөн эмгектер хронологиялык тартипте берилет. Кыргыз тилинде жарык көргөн сөздүктөрдүн бардык түрүн макалада чагылдырууга мүмкүн болбогондуктан, тармактар аралык терминдик сөздүктөр кийинки макалада чагылдырылмакчы.

В статье рассматриваются этап развития и формирования кыргызской лексикографии с начало прошлого века по сегодняшний день. Так же в хронологическом порядке прилагается список трудов, посвященный изучению теоретическим вопросам по созданию словарей. Дальнейшим исследование будет посвящено изучению терминологических словарей, которые не нашли свое место в данной работе.

This article discusses the development stage and the formation of the Kyrgyz lexicography with the beginning of the last century to the present day. Also, in chronological order is a list of works devoted to the study of theoretical issues on creation of dictionaries. Also, next research will be devoted to the study of terminological dictionaries, which are not found their place in this work.

XXI кылым – маалыматтын кылымы. Мына ушундай мезгилде өлкөлөр жана улуттар арасында коомдук, экономикалык, саясий байланыштарга болгон муктаждыктар артууда. Байланыштарды чыңдоо үчүн ириде маалымат каражаттарынын түрлөрүн эффективдүү колдонуу жана жайылтуу иш-чарасын жөнгө салуу керек экендиги айкын болуп жатат. Ушундан улам колдонулуп жаткан маалымат каражаттарынын заманбаптыгы жана аларды иштеткен адамдардын билим деңгээлдеринин жеткилең болуусу турмуштун талабына айланды десек жаңылышпайбыз. Ушул жана башка процесстерди ишке ашыруу үчүн көп тармактуу иш алып баруу зарылчылыгы жаралууда.

Коомдор аралык байланышты арттыруунун бир түрү катары тилдин ордун эң жогорку деңгээлде деп белгилөөгө болот. Ал эми тилди өз ичинен алганда, анын деңгээлин азыркысынан да бир тепкич жогору чыгаруу үчүн комплекстүү иш-аракеттерди жүргүзүү керек. Биз да өз кезегинде бул изилдөө ишибизде жалпы эле сөздүк жана лексикография маселелери жана анын ичинен кыргыз лексикографиясына кыскача токтолууну туура көрүп жатабыз.

Сөздүк жана лексикография

Сөздүк – бир, же көп тилдердин сөздүк корунун айтылыш жана жазылыш өзгөчөлүктөрүн туюндурган, уңгу сөзгө башка мүчөлөрдү, же сөздөрдү улап, тилдик изилдөө же сөз айкаштарын жана алардын жаңы маанилерин түшүндүргөн китеп болуп саналат¹. Лексикография болсо, бир, же бир нече тилдин сөздүк корун сөздүккө камтуу менен, сөздүк жасоо анын теориялык жана практикалык принциптерин, жолдорун, усулдарын жана техникасын изилдеп, иш жүзүнө ашырган илимдин бир тармагы болуп саналат².

Сөздүк жана лексикография, жалпысынан алганда, өлкөлөр арасындагы сооданын, диндин жана жеке инсандардын башка бир тилди үйрөнүүгө болгон каалоолордун негизинде келип чыгат. Эң алгачкы сөздүктөр пайда болгондон баштап азыркы мезгилге чейин нечендеген сөздүктөр жазылган жана жазылууда. Сөздүктөр жалаң гана адамдардын арасындагы байланыш, билим жана соода тармагынын куралы эмес, сөздүктөр бир эле учурда ошол сөздүктүн ээси катары эсептелген элдин тарыхынын, маданиятынын, турмуш-тиричилигинин күзгүсү болуп саналат жана алардын кийинки муунга ошол калыпта өткөрүлүп берилишинде маанилүү ролду ойнойт.

Кыргызча сөздүк түзүү боюнча жасалган эмгектердин алгачкыларын «Эркин-Тоо» жана «Кызыл Кыргызстан» газеталарында орун алган айрым терминдердин түшүндүрмөлөрүнөн байкаса болот. 1928-жылдын 14-мартынан 1-апрелге чейин, башкача айтканда, жарым айлык убакыттын ичинде «Кызыл Кыргызстан» газетасында элүүгө жакын терминге карата түшүндүрмө берилген. Кыргыз улуттук илимдер академиясынын Коомдук илимдер бөлүмүндө химия, коомдук экономика, математика ж.б. тармактар боюнча аткарылган эмгектердин кол жазмалары сакталууда (№ 672, 675, 677, 678, 22)³.

Кийинчерээк кээ бир орусча-кыргызча терминдер сөздүктөрү жарык көрө баштаган. Мисалы, география боюнча Б.А.Луни, А.Үмөталиев, 1938; математика – А.Стамбеков, 1939; адамдын

¹ Aksan, Doğan, Her Yönlüyle Dil. –Ankara, 1998.

² Азыркы кыргыз адабий тили. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту. -Бишкек 2009, 199-б.

³ Б. Ө. Орузбаева. Кыргыз терминологиясы. - Фрунзе 1983, 25-б.

анатомиясы жана физиологиясы –Д.Чолпонкулов, 1939.

Жогорудагылар сыяктуу бир нече терминологиялык сөздүктөр жарык көргөн. Бирок алардын баары орусча-кыргызча жазылган сөздүктөр эле. Б.Ө.Орузбаева эмгектеринде терминологиялык сөздүктөрдүн тизмесин да берген. Анда 71 терминологиялык сөздүк берилген⁴.

Кыргызча сөздүктөр боюнча жазылган эмгектер

Кыргыз тилинин лексикалык материалы боюнча сөздүк түзүү ишине эң алгач окумуштуу академик В.В.Радлов салым кошкон. Бул окумуштуунун “Опыт словаря тюркских наречий” деген төрт томдук фундаменталдуу эмгегине башка түрк тилдеринин лексикасы менен катар, кыргыз тилинен да бир миңге жакын сөз киргизилген.

Албетте, В.В.Радловдун сөздүгүнө кыргыз тилиндеги сөздөрдөн мындай эң эле аз көлөмдө киргендигине карабастан, бул сөздүк кыргыз лексикографиясы боюнча революциядан мурдагы жалпы маалымат берген эң алгачкы сөздүк катары чоң мааниге ээ.⁵

Кыргыз тили совет бийлигинин жылдарында гана кеңири пландагы илимий изилдөөнүн атайын объектисине айланган. Кыргыз тили боюнча ар кандай сөздүктөрдү түзүү, окутуу иштери зарыл болгондуктан, аз убакытта ар кандай типтеги сөздүктөрдү түзүүнү ишке ашырууга байланыштуу лексикографиялык жумуштар да ийгиликтүү жүргүзүлө баштады. Сөздүк түзүү ары татаал, ары олуттуу деп эсептелген маселелердин катарына кирет.

Ал эми кыргыз тилинин сөз байлыгын жыйнап, сөздүк түзүү иши 1920-жылдардын экинчи жарымынан баштап колго алына баштады. Бул жылдары көрүнүктүү түрколог К. К. Юдахин кыргыз сөздөрүн жыйнап, аны тактап, изилдөө иштерин жүргүзүп, баалуу сөздүктөрдү түзүп, бул татаал ишке бүт өмүрүн арнаган.

Ошентип, К.К.Юдахин 1926-жылдан кыргызча-орусча сөздүк түзүүгө киришип, анын материалдарын жыйнап, 1940-жылы 25 миң сөздү камтыган сөздүктү жарыкка чыгарган. Бул эмгек кыргыз тилинин лексикографиясы менен лексикологиясынын негизги өзөгүн түзө алды. Сөздүк боюнча ири адистердин айткан пикирлерине караганда бул сөздүк түркологияда тенденцияга сөздүк статусуна ээ болду.

Кыргызча-орусча сөздүк 1965-жылы 40 миң сөздү камтып, 2-жолу басылып чыкты. Анын автору 1967-жылы СССРдин мамлекеттик сыйлыгына татыктуу болду. Бул Кыргызстанда лексикография иши жогорку баскычка көтөрүлгөндүгүн,

⁴ Б. Ө. Орузбаева. Кыргыз терминологиясы. –Фрунзе 1983. 162-б.

⁵ Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Бишкек, 1997. 231-бет

сөздүк түзүү жагынан кыргыз илимпоздору башкы орунда тургандыгын ачык түрдө айгинелеп турат.

Сөздүктө, негизинен, азыркы кыргыз адабий тилиндеги активдүү жана пассивдүү лексика толугу менен камтылган. Анда көркөм адабий чыгармалардан, ар түрдүү жанрларында колдонулган фразеологиялык сөз тизмектеринен, идиомалардан, макал-лакаптардан жана көптөгөн кесиптик, терминдик сөздөрдөн тартып, фольклордук чыгармалардын түрлөрүндөгү материалдар да кеңири пайдаланылган. Ошондой эле сөздүктө турмуштук оозеки сүйлөшүү лексикасы, айрым бир диалектилик жана көөнөргөн сөздөрдүн кээ бир катмарлары да киргизилген.

Автор кыргыз тилинин лексикалык курамын, бүтүндөй тилдик байлыгын, анын семантикалык көп кырдуулуктарын кеңири ачып көрсөткөн.

Сөздүктөгү материалдардын кеңирилигине, тереңдигине жана өтө ар тараптуулугуна караганда ал жалаң гана практикалык мааниге эмес, энциклопедиялык мүнөзгө да ээ. Анткени сөздүк элдин үрп-адатын, каада-салтын, анын өнөр кесибин, тарыхы менен маданиятын, чарбачылыгын кеңири чагылдырган материалдарга бай. Ошондуктан эмгек кыргыз фольклористикасы менен кыргыз адабияты боюнча адистер, түрколог-тилчи окумуштуулар, котормочулар, басма сөз кызматчылары, жалпы эле кыргыз тилин, анын лексикалык байлыгын үйрөнүүгө кызыккандар үчүн гана эмес, элдин тарыхын, анын этнографиясын изилдөөчү адистер үчүн да жан китеп катары кызмат кылат.

“Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү” алгач ирет латын тамгасында 1938-жылы жарык көргөн. Ал сөздүккө болгону беш миңден ашуун гана сөз кирген.⁶

Орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы алфавитке өтүүгө байланыштуу кыргыз тилинин “Орфографиялык сөздүгү” М.Н.Богданова тарабынан түзүлүп, 1942-жылы жарык көргөн. Анда жети миңге жакын сөз камтылган. Кийинчерээк орфографиялык эрежелердин бир кыйла такталгандыгына байланыштуу Х.Карасаев, Ю.Яншансин тарабынан “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү” кайрадан иштелип чыгып, 1956-жылы басылып чыкты. Ага он миңден ашуун сөз киргизилген.

Кыргыз адабий тилинде колдонулуп жүргөн сөздөрдүн дээрлик бардыгын камтыган 60000 сөздөн турган “Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү” профессор Х.Карасаев тарабынан түзүлүп, ал 1966-жылы жарык көргөн. Кыргыз тилинде мындай сөздүктүн жарык көрүшү менен мурдатан орун алып келе жаткан орфографиялык чаржайыттуулуктун жоюлушуна жана кыргыз

⁶ Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Бишкек, 1997. 234-бет

тилиндеги сөздөрдүн жазылышынын бир калыпка салынышына мүмкүнчүлүк түзүлдү.

Биринчи басылыштан бери бир кыйла мезгил өтүп, кийинчерээк жаңы толуктоолор менен сөздүк 1983-жылы “Орфографиялык сөздүк” деген ат менен кайрадан басылып чыкты.

Кыргыз Республикасынын Президентине караштуу мамлекеттик тил боюнча улуттук комиссиясынын демилгеси астында бул сөздүк кайрадан иштелип, толукталып, автордук аты калтырылуу менен 2009-жылы кайрадан басылып чыккан.

Кыргыз элинин маданиятынын дүркүрөп өнүгүшү, адабий тилдин нормаларынын калыптанышы, лексикографиядагы жетишкендиктер кыргыз адабий тилинин түшүндүрмө жана башка типтеги сөздүктөрүн түзүүнү шарттады.

Түшүндүрмө сөздүктүн негизги милдети – адабий тилде активдүү колдонулуп жүргөн сөздөрдү, жалпы элдик мүнөзгө ээ болгон терминдерди, кесиптик сөздөрдү, фразеологиялык сөз тизмектерин топтоштуруу жана аларга филологиялык справочниктин нормасына ылайыктуу түшүндүрмө берүү, сөздөрдүн семантикалык структурасын ачуу жана аларды керегине жараша иллюстративдик материалдар менен жабдуу.

Натыйжада кыргыз лексикографтары «Кыргыз адабий тилинин түшүндүрмө сөздүгүн» (бир томдук, 1969-ж.) басмадан чыгарды. Бул сөздүктүн толукталып, кеңири иштелген варианты эки том түрүндө басмага даярдалган жана анын биринчи тому 1984-жылы жарык көргөн.

Жалпы эле түшүндүрмө сөздүк кыргыз лексикографтары тарабынан биринчи ирет колго алынып жаткандыктан, ошондой эле кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүктөрүнө белгилүү өлчөмдө материалдык база болууга жарай ала турган К.К.Юдахиндин 1965-жылкы чыккан “Кыргызча-орусча сөздүгү” бир томдук түшүндүрмө сөздүк даярдалып жаткан кезде колго кечирээк тийип калгандыктан, анын бардык материалдарынан кеңирээк пайдаланууга толук мүмкүндүк болбой калган. Ошондуктан сөз байлыгынын камтылышы, түшүндүрүлүшү же башка жактарынан алып караганда кыргыз тилинин бул алгачкы түшүндүрмө сөздүгү айрым кемчиликтерден куру эмес эле. Мына ушул сыяктуу өксүктөрдү четтетүү максатында бир томдук түшүндүрмө сөздүк жарык көргөнгө чейин эле эки томдон турган жана мурдагы сөздүктөн алда канча кеңитилип иштелген жаңы түшүндүрмө сөздүктү даярдоо иштери да кошо жүргүзүлүп келген.

Түшүндүрмө сөздүктү толуктоо, кошумчалоо жана аны басмага даярдоо иши XXI кылымдын башында жанданып, 2009-жылы КРУИ Асынын Ч. Айтматов атындагы Тил жана Адабият институтунун илимий кызматкерлери тарабынан кайрадан колго алынып, алгач академик А.А.Акматалиевдин жетекчилиги астында мурунку түшүндүрмө сөздүктө камтылбай калган 10 000ге

жакын сөздү камтыган “Кыргыз тилинин академиялык кыскача сөздүгү” жарык көрүп (2009), бир жыл аралыгында “Кыргыз тилинин сөздүгү” жарыкка чыкты. Бул сөздүк 1969-жылы жана 1984-жылы чыккан сөздүктөрдүн авторлору сакталып, кошумчаланган түшүндүрмө сөздүктүн толук варианты эле. Ал 100 000ден ашык сөз, сөз айкаштары фразеологизмдер жана учкул сөздөрдү камтып, академиялык, тилдик түшүндүрмө берилген. Ошондуктан бул сөздүктү кыргыз лексикографиясынын зор жеңиши катары баалоого болот.

Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү 1980-жылы “Илим” басмасынан жарык көргөн. 2002-жылы бул сөздүк толукталып, кошумчалар киргизилип, экинчи жолу басылып чыкты. Салыштырма планда Г.Ж. Жамшитованын “Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүгү” 2000-жылы жарык көрдү.

Синонимдер сөздүгү (1984-ж.), омонимдер сөздүгү (1989-ж.) жарык көрдү. Антонимдер жана кыскача этимологиялык сөздүк басмага сунуш кылынды.

1981-жылы К.Сейдакматовдун “Кыскача этимологиялык сөздүгү” жарык көрүп, бул маселе К.Карасаев тарабынан жаңы материалдар менен толукталган.

1982-жылы “Накыл сөздөр”, 1986-жылы “Миң түркүн суроого миң түркүн жооп”, 1999-жылы “Каамус Наама” эмгектеринде этимологиялык маселелер кеңири камтылган. 1998-жылы 30 000 терминди камтыган “Биология терминдерин жана айбанат аттарынын орусча-кыргызча сөздүгү” академик А.А.Алдашов тарабынан жарыкка чыгарылган. Терминдик сөздүк түзүү кылым башында А. Жапанов тарабынан да колго алынып, дин, маданият таануу, медицина, философия, тарых, экономика юридика терминдеринин кыргызча-орусча сөздүктөрү иштелип чыкты.

Орусча-кыргызча сөздүктүн басмадан чыкканына көп убакыт өтүп, анын библиографиялык жактан аз санда болгондуктан, анын эки томдугу кайрадан толукталып жазылып бүтүп, өндүрүшкө берилди.

Кыргыз тилинин бир тармагы болгон лексикология, лексикография жана терминология маселесине да бөтөнчө көңүл бурулуп, 30-жылдарда коомдук-социалдык илимий-техникалык терминдердин эне тилибиздин ички булактарынан жасалышы жана аларга тиешелүү даяр терминдерди номенклатурасы менен бирге кабыл алуу маселелери иликтөөгө алынып, атайын терминологиялык сөздүктөр түзүлө баштаган. Бул багытта да алгачкы иликтөөнү К.Тыныстанов ишке ашырган. Терминология маселеси менен катар тилдин сөздүк байлыгын жыйноо жана аларды семантикалык жактан иликтөө, котормолуу жана түшүндүрмө, ошондой эле фразео-

логиялык, синонимдик, омонимдик ж.б. сөздүктөрдү түзүү иши башталат.

Натыйжада кыргыз лексикографиясынын төлбашы кыргызча-орусча сөздүк (1940) жарык көрөт. Бул кыргыз лексикографиясындагы эң чоң иш, анткени ал түрк тилдүү калктар арасындагы теңдешсиз жана эки тилдик котормо сөздүк түзүүнүн үлгүсү болуп калды. Анын үстүнө аталган сөздүктүн Түркияда кыргызча-түркчө эки томдук болуп жарыяланышы кыргыз элин жана анын тилин дүйнөгө таанытты. Мындан кийин К.К.Юдахин, Х.Карасаев, Ж.Шүкүровдор түзгөн орусча-кыргызча сөздүктүн (1944) басмадан чыгарылышы Республиканын коомдук жана маданий турмушундагы зор окуя болду. Бул сөздүк 40 миңден ашык сөздү камтыган. Сөздүктүн жарык көрүшү саясий-коомдук, илимий-популярдык көркөм чыгармаларды орус тилинен кыргыз тилине которууда ири мүмкүнчүлүк жаратты. Бул туруктуу жазуу сызууга жана басмага жаңы гана ээ болгон элдин чейрек кылымда ошол мезгилдин талабына ылайык алфавитин түзүп, мектептерди окуу китептери, окуу программалары, окуу куралдары менен камсыз кылып, жазуу эрежелерин иштеп чыгып, кыргыз элин дүйнөгө тааныткан эки тилдик котормо сөздүктөрдү жаратышы маданий майдандагы революциялык зор иш болуп эсептелет.

Орус тилинен алынган котормолор менен уланган сөздүк жасоо эмгектери кийинки мезгилдерде жергиликтүү илим изилдөө жана көз карандысыз эмгектердин ортого чыгуусу менен кыргызча сөздүктөргө орун бере баштайт. Жазылган эмгектердин арасынан эң негизгилеринин хронологиялык тизмеси түзүлдү.

Кыргызча сөздүктөрдүн хронологиялык тизмеси:

1938-жылы Хусейин Карасаев, И.А.Батманов тарабынан даярдалган «Кыскача орусча-кыргызча сөздүк» Казандан басылып чыккан. Орто мектептерге арналып, Ж.Шүкүров жана Ю.Яншансин түзгөн «Орусча-кыргызча сөздүк» үч жолу (1955, 1964, 1975) басылып чыккан.

1940-жылы К.К.Юдахиндин «Кыргызча-орусча сөздүгү» жарык көрөт. Бул сөздүк 1926-жылы колго алынган болчу, анда 25000 сөз орун алган. Бул сөздүктүн экинчи басылмасы 1965-жылы жарык көрүп, анда биринчи басылмага караганда эки эсе көп сөз орун алган.

1944-жылы «Орусча-кыргызча сөздүк» кеңейтилип, Х.Карасаев, Ж.Шүкүров жана К.К.Юдахин тарабынан жарык көргөн.

1957-жылы бир нече окумуштуу чогулуп, К.К.Юдахиндин жетекчилиги астында 51000 сөздү камтыган «Орусча-кыргызча сөздүк» жазылган. Ал кайра 2000-жылы жаңыдан басылып чыкты.

1969-жылы «Кыргыз адабий тилинин түшүндүрмө сөздүгүнүн» бир томдугу басмадан чыкты. Бул сөздүктү толуктап, кеңири иштеп, эки томдук

сөздүк түзүп, анын биринчи тому 1984-жылы жарык көргөн. Сөздүк 2000 жакын сөздөн туруп, редакторлору Э.Абдулдаев, Д.Исаев болгон.

1972-жылы Ж.Мукамбаев тарабынан даярдалган 7 томдук «Кыргыз тилинин диалектологиялык сөздүгүнүн» биринчи гана тому жарык көргөн. Кийинчерээк ошол эле биринчи тому оңдолуп, кайрадан 1974-жылы басылган. 2009-жылы болсо сөздүктүн баары К.Конкобаевдин жетекчилиси астында Манас университети тарабынан жарык көрдү.

1974-жылы А.М.Плутницкий, С.Шамбаев, А.Рахманов тарабынан «Немисче-орусча-кыргызча» үч тилдүү сөздүк Фрунзеде жарык көргөн.

1975-жылы «Что такое? Кто такой?» аттуу башталгыч класстар үчүн даярдалган китеп кыргызчага которулуп, бир нече жолу Москвадан жарык көргөн.

1976-1980-жылдары алгачкы жана жападан жалгыз кыргызча энциклопедиялык сөздүк болгон «Кыргыз совет энциклопедиясы» басмадан чыккан.

1977-жылы А.Биялиев, Н.Л.Хмельницкая тарабынан даярдалган «Кыргызча-орусча фразеологиялык сөздүк» чыккан.

1979-жылы жана 1993-жылы басылган А.Осмонкулов жана П.И.Харакоз тарабынан даярдалган «Русско-киргизский гнездовой словарь» басмадан жарык көргөн. Сөздүк 12000 сөздү камтып, сөздөрдүн чыгыш тегин уңгуларынын мааниси менен кошо берилген.

1979-жылы кыргызча жападан-жалгыз «Кыргыз тилинин кери сөздүгү» К.Дыйканов тарабынан Алматыда жарык көргөн. К.Дыйканов кыргыз тилинде көп колдонулган сөздөрдүн сөздүгүн да түзгөн.

1980-жылы «Кыргыз тилинин морфемалар сөздүгү» Ж.Мукамбаев жана А.Осмонкулов тарабынан Фрунзеде басмадан чыккан.

1980-жылы Д.Абдылдаев, А.Биялиев, Т.Назаралиев, Ж.Осмонова, К.Сейдакматовдор тарабынан «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» Фрунзеде жарык көргөн.

1982-жылы биринчи басылышы, 1987-жылы экинчи басылышы, 1995-жылы үчүнчү басылышы жарык көргөн «Накыл сөздөр» Х.Карасаев тарабынан даярдалган.

1984-жылы Ш.Жапаров жана К.Сейдакматов тарабынан даярдалган «Кыргыз тилинин синонимдер сөздүгү» Фрунзеде басылып чыккан.

1986-жылы Ж.Мураталиева, Н.П.Колесников жана С.В.Шербаков тарабынан «Орусча-кыргызча жана кыргызча-орусча антонимдер сөздүгү» жарык көрдү.

1986-жылы «Кыргыз тилинин омонимдер сөздүгү» Ж.Осмонова, Д.Исаев, Ш.Жапаров жана К.Конкобаев тарабынан даярдалып, Фрунзеден жарык көргөн. Сөздүктө 12000 жакын сөз бар.

1987-жылы 1983-жылы орусча жазылган «Географический словарь» кыргызчаланып, «Гео-

графиялык сөздүк» деген ат менен басмадан жарык көргөн.

1988-жылы Ж.Осмонова, Д.Исаев, Ш.Жапаров жана К.Конкобаев тарабынан даярдалган «Кыргыз тилинин антонимдер сөздүгү» жарык көргөн.

1988-жылы жер-суу аттарын камтыган «Кыргыз ССРинин географиялык аттарынын сөздүгү» жарык көргөн.

1988-жылы К.Сейдакматов тарабынан «Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү» басылган.

1989-жылы 1984-жылы Советская энциклопедия сериясынын ичинде жарык көргөн «Краткая энциклопедия домашнего хозяйства» китебинин 7-басылышы кыргызчага которулуп, «Үй тиричилигинин кыскача энциклопедиясы» деген ат менен чыккан.

1989-жылы Ш.Жапаров тарабынан «Кыргыз адам аттары» жарык көргөн.

1990-жылы Х.Карасаев тарабынан «Камунаама» Бишкекте басмадан чыккан.

1990-жылы «Кыргыз жергеси (Жер-суу аттары)» жарык көрөт. Китептин ичинде 10000ден ашык макала жазылган. Мындагы макалалардын 4000ге жакыны жаңы, калганы 1987-жылы жарык көргөн «Географиялык сөздүктөн» алынган.

1994-жылы Э.Абдулдаев тарабынан «Кыргызча-орусча котормо сөздүк» жарык көргөн.

1995-жылы «Манас энциклопедиясы» эки томдук түрүндө жарык көргөн. «Манас» дастаны боюнча даярдалган 3000ден ашык макала жана 400гө жакын сүрөттү камтыйт.

1996-жылы Х.Карасаев тарабынан кыргыз тилине араб, фарс, монгол, кытай жана орус тилдеринен өздөштүрүлгөн сөздөрдөн түзүлгөн «Камунаама» Бишкекте басмадан жарык көргөн.

1996-жылы Б.Ө.Орузбаеванын редакциясы астында Х.Карасаев тарабынан даярдалган «Өздөштүрүлгөн сөздөр» басмадан чыгат. Китепте 5060 сөздүн кайсы тилден келгендиги жазылган.

1998-жылы Т.Нуриевдин редакциясы астында Абдыманап Жалилов тарабынан даярдалган «Кыргыз тилиндеги жаңы сөздөрдүн сөздүгү» Ошто жарык көргөн.

2000-жылы Г.Жамшитога тарабынан даярдалган «Кыргызча-орусча, орусча-кыргызча тематикалык фразеологиялык сөздүк» жарык көрөт.

2001-жылы «Кыргыз тилинин фразеологиялык сөздүгү» жарыкка чыкты.

2001-жылы Ш.Жапаров «Адам аттары –эл байлыгы» аттуу китеби Бишкекте жарык көрдү.

2003-жылы Баткен университети Коомдук илимдер жана Экономика институту тарабынан «Кыргызча-өзбекче сөздүк» Бишкекте жарык көрдү. 66 беттен турган бул кичинекей сөздүк кыргызчадагы бардык сөздөрдү камтый алган эмес, кыргызча сөздөрдүн өзбекче котормосу берилген, бирок аларга түшүндүрмө же мисалдар берилген

эмес. Сөздүк Бердалиевдин редакциясы астында Т.Аширбаев жана Элчиев тарабынан даярдалган.

2006-жылы Ю.Иванов тарабынан Бишкекте жарык көргөн «Түркчө-кыргызча-орусча сөздүктө» 15000ге жакын түркчө сөздүн кыргызча жана орусча котормосу берилген.

2008-жылы М.И.Алиев жана башка мугалимдер тарабынан Кыргыз Ислам университетинин басылмасы менен «Арабча-кыргызча сөздүк» жарык көрдү. Сөздүк 40000 сөздү камтыйт.

2005-жылы Гүлзура Жумакунованын 50000 сөздү камтыган «Түркчө-Кыргызча сөздүгү» «Манас» университети тарабынан басылды.

2010-жылы «Кыргыз тилинин сөздүгү» – элүү миңден ашык сөз жана сөз айкаштарын камтыган кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү Кыргыз улуттук илимдер академиясы тарабынан проф. А.Акматалиевдин редакторлугу менен даярдалып, Евразия пресс басмасы тарабынан Бишкекте жарык көрдү.

Орфография

1938-жылы «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» эң биринчи латын тамгасында жарык көргөн.

1942-жылы орус графикасынын негизинде түзүлгөн жаңы алфавитке өтүүгө байланыштуу «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» М.Н.Богданова тарабынан түзүлүп, жарык көргөн.

1956-жылы Х.Карасаев жана Ю.Яншансин тарабынан «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» кайрадан иштелип чыккан.

1966-жылы кыргыз адабий тилинде колдонулуп жүргөн дээрлик бардыгын камтыган 60000 сөздөн турган «Кыргыз тилинин орфографиялык сөздүгү» Х.Карасаев тарабынан түзүлүп, басмадан жарык көрдү.

2009-жылы бул сөздүк 20000ден ашык сөз кошулуп, кайрадан толукталып басылып чыкты.

Адабияттар:

1. Кыргыз тилинин түшүндүрмө сөздүгү. – Ф.: Мектеп, 1969.
2. Мамытов Ж. Азыркы кыргыз тили. Фонетика жана лексикология. – Б., 1999.
3. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. – Б., 1997.
4. Сейдакматов К. Кыргыз тилинин кыскача этимологиялык сөздүгү. – Ф., 1988.
5. Юдахин К. К. Кыргызча-орусча сөздүк. М., 1965.
6. Aksan, Doğan. Her Yönlüyle Dil. –Ankara, 1998.
7. Сапарбаев А. Кыргыз тилинин лексикологиясы жана фразеологиясы. –Бишкек, 1997
8. Азыркы кыргыз адабий тили. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясы Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институту. – Б., 2009
9. Орузбаева Б.Ө. Кыргыз терминологиясы.– Ф. 1983
10. Абдувалиев, И. Этимология жана лексикография. –Б., 2007

Рецензент: д.филол.н., профессор Садыков Т.